
Питання історії, структури і функціонування слов'янських мов

УДК 811.16:81-112+81'44

Т. О. Черниш
(Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКА ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

У статті розглядаються об'єкт, предмет і завдання порівняльно-історичної лексикології слов'янських мов, подається оцінка досягнень і проблем у розвитку теоретико-методологічного апарату цієї науки.

Ключові слова: слов'янські мови, праслов'янська мова, порівняльно-історичний метод, лексика, семантика, гніздовий підхід, реконструкція, культура.

The author discusses the field of study of Slavonic comparative-historical lexicology as well as its aims and topics, also giving her assessment of the progress and problems in working out its theoretical and methodological framework.

Key words: the Slavonic languages, the Common Slavonic language, comparative-historical method, lexis, semantics, word family approach, reconstruction, culture.

Розмірковуючи над завданнями студій із дослідження лексики слов'янських мов в історико-діахронічному плані, видається не зайвим ще раз наголосити на компаративному аспекті цих студій. Згадаймо тут слова видатного російського дослідника (і вихідця з України) Олега Миколайовича Трубачова, виголошені ним 1998 р.

у Кракові на відкритті XII Міжнародного конгресу славистів: „Порівняння – плоть і кров мовознавства в його порівняльно-історичній іпостасі, цієї “споконвічно європейської науки” (О. Семеренї). Гадаю, що, виступаючи інструментом цієї, до речі, найточнішої філологічної дисципліни, порівняння мов як метод розкриття і доведення генетичної спорідненості мов не могло не справити глибокого впливу і на інші галузі філології, а також і на людську думку взагалі” [14, 15].

У другій половині ХХ ст. слов'янська компаративістика досягла значних успіхів у справі відтворення й дослідження лексичного фонду праслов'янської мови. Початок нинішнього століття позначений плідним розвитком здобутків у цій галузі. Оскільки праслов'янська лексика відома нам лише з реконструкцій, необхідний для подальших студій ступінь правдоподібності останніх має забезпечуватися розробкою і вдосконаленням відповідних методів і методик, що складають дослідницький апарат порівняльно-історичної лінгвістики. У міру нагромадження нового емпіричного матеріалу і його інтерпретації словник праслов'янської мови дедалі збільшується в обсязі, а цілісна мовна система, яку він репрезентує, постає перед очима дослідників як повнокровне і самодостатнє утворення, організоване на кшталт живої природної мови. Констатація цього факту з необхідністю передбачає, що в рамках такої натуральної мови, зокрема, на її лексико-семантичному й лексико-дери-ваційному рівнях мали відбуватися зміни й перетворення, подібні до історично засвідчених процесів у сучасних мовах.

Праслов'янська мова, як припускають, виділилася з індоєвропейської прамови близько середини третього тисячоліття до н.е. Отож, “праслов'янська лексика була результатом дальшого розвитку індоєвропейської лексики на слов'янському ґрунті”, унаслідок якого “основна маса індоєвропейської лексики збереглася у праслов'янській мові, причому в багатьох випадках без істотних або навіть без помітних семантичних змін” [3, 533]. Нинішній стан дослідження праслов'янської лексики, нагромаджені науковцями численні спостереження й висновки щодо загальних закономірностей і конкретних деталей її розвитку ставлять перед діахронічною сла-

вістикою глобальне завдання: цілісне поглиблене вивчення лексико-семантичної та лексико-словотвірної систем прамови і створення на цій основі *праслов'янської лексикології* (чи, за формулюванням відомого польського компаративіста й етимолога В. Борися, *історичної лексикології праслов'янської мови*) як окремої наукової галузі, відмінної від праслов'янської реконструкції та праслов'янської етимології, але водночас суміжної з ними [19, 19]. Паралельно до постановки і розв'язання завдань у цій сфері відбувалося становлення тієї дисципліни, якою є праслов'янська лексикографія і про яку О. М. Трубачов стверджував, що вона є найпросунутішим напрямком у прамовній лексикографії [14, 8].

Тривалий період функціонування лексики праслов'янської мови з необхідністю наклав відбиток на характер цього лексичного корпусу з точки зору його складу та структури. На словниковий склад праслов'янської мови впливали як іманентні, внутрішньомовні чинники, так і чинники зовнішнього середовища її існування, серед яких, зокрема, зміна конфігурації ареалів, наслідки контактів, розвиток умов і обставин матеріального й духовного життя тощо. Методологічно значущим для об'єктивного та ефективного вивчення лексичної системи праслов'янської мови є визнання тієї обставини, що її індоєвропейське підґрунтя теж ніколи не було монолітним, а завжди являло собою континуум, диференційований як у часі, так і у просторі. Через те й формування та збагачення праслов'янського словника здійснювалося упродовж його історії з різних конкретних джерел. Відповідним чином ця лексична система повинна, на думку В. Борися, кваліфікуватися як “гетерогенна” [19, 3], тобто така, у якій вирізняються різні хронологічні та інші шари. З приводу співвідношення вертикальних (часових) і горизонтальних (просторових) параметрів системи праслов'янського лексикону у “Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” за редакцією О. С. Мельничука зазначається, що “...поняттю лексичного пласта близьке поняття лексичного ареалу, тільки що в пласті на передньому плані стоїть хронологічний момент, а в ареалі – географічний” [3, 501]. При цьому вирізнення хронологічних шарів у прамовній лексиці, встановлення послідовності періодів в її еволюції виявля-

ється складним і проблематичним через надзвичайну віддаленість у часі відповідних мовних станів та процесів.

Загалом у слов'янській лінгвокомпаративістиці прийнято виокремлювати шість основних генетичних пластів праслов'янської лексики, серед яких:

- спільноіндоєвропейський, що охоплює слова, які виступають у більшості індоєвропейських мов;
- західноіндоєвропейський, до якого належать лексеми, котрі фіксуються у германських, романських, кельтських та іллірійських мовах;
- східноіндоєвропейський – з відповідниками в індійських, іранських і тохарських мовах;
- південноіндоєвропейський, континуанти якого є у грецькій, вірменській та декількох анатолійських мовах (передусім у хетській);
- балтослов'янський, з паралелями в балтійських і слов'янських мовах;
- власне праслов'янський пласт, який складають інноваційні слов'янські утворення на базі засвоєних та запозичених індоєвропейських (і позаіндоєвропейських) елементів [там само].

В. Борись має свою концепцію складу і стратифікації праслов'янської лексики. Згідно з його класифікацією, у лексичному фонді праслов'янської мови вдається вирізнити такі групи слів:

1) індоєвропейські лексичні *residua*, успадковані в цілісному словесному вигляді через праслов'янську мову з праіндоєвропейської з відповідниками на (майже) всьому обширі мов цієї сім'ї;

2) кореневі відповідники, які водночас не мають паралелей із тією самою структурою, охоплюючи лексику, пов'язану з різними стадіями переходу від праіндоєвропейської до праслов'янської: це праіндоєвропейські діалектизми, інновації перехідного періоду від пізньопраіндоєвропейської до ранньопраслов'янської, ранні протослов'янські інновації;

3) слова, які мають точні чи близькі структурні відповідники лише в певних групах індоєвропейських мов (наприклад, слов'я-

но-германські, слов'яно-індоіранські, слов'яно-балтійські когнати); сюди теж потрапляють слова з різною хронологією;

4) лексика, що була запозичена в різні періоди існування праслов'янської мови і виявляє неслов'янські фонетичні та / або морфологічні властивості (т. зв. кентумні слова та германізми);

5) найчисленніша група праслов'янської лексики, яку складають власне праслов'янські новотвори, що виникли в період з моменту виокремлення праслов'янської мови з праіндоевропейської спільноти і аж до часу розпаду праслов'янської мовної спільноти. Польський дослідник наголошує, що ці останні, тобто праслов'янські лексичні інновації, є також свідченням формування окремої слов'янської матеріальної та духовної культури [13, 21].

Лексика праслов'янської мови згодом стала основою для словникових фондів окремих слов'янських мов, що постали після розпаду праслов'янської спільноти близько V–VII ст. н. е. При цьому праслов'янське слово до певної міри відтворило логіку еволюції свого попередника, праіндоевропейського слова, увійшовши як стартовий, базовий компонент до лексикону праслов'янських діалектів, у майбутньому історично засвідчених слов'янських мов.

Важливим завданням у плані розробки й розвитку праслов'янської лексикології як цілісної мовознавчої дисципліни лінгвоставістичного циклу є пошуки відповіді на питання, наскільки історично засвідчений лексичний фонд сучасних слов'янських мов зберігає спільну слов'янську спадщину, а також якою мірою прамовні словесні одиниці цієї спадщини є семантично та формально співвідносними з їхніми сучасними прямими та дериваційно опосередкованими континуантами. Інакше кажучи, ідеться про масштаби збереження не лише кореневих рефлексів, але також і дериваційних та семантичних структур праслов'янського рівня.

Ще 1955 р. відомий болгарський славист І. Леков опублікував монографічну працю “Єдність і національна своєрідність слов'янських мов за їхнім основним словниковим фондом”, у якій він стверджував, що в сучасних слов'янських мовах серед множини слів на позначення постійно актуальних реалій дві третини станов-

лять одиниці, котрі з упевненістю можна реконструювати як такі, що належать до праслов'янської лексики [7, 102].

На той час у славистиці лише розпочиналися широкі студії з палеославістики взагалі й відновлення праслов'янської лексики зокрібно. Тоді в кількох славістичних центрах формувалися групи різних за віком, але однаково зрілих у науковому сенсі дослідників, які присвятили себе вирішенню власне цих завдань. Серед них, зокрема, були О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко, О. М. Трубачов, М. І. Толстой, А. Є. Супрун, Ф. Славський, І. Немец, Ш. Ондруш, Ф. Копечний, Ф. Безлай, Г. Шустер-Шевц та ін. Їхня діяльність вимагала від цих учених великої самовіддачі і навіть самовідданості. Вирішення поставлених завдань ускладнювалося обставинами як суто теоретичними і методологічними, так і фактологічними, такими, зокрема, як відсутність у переважній більшості слов'янських мов великих тлумачних, а також частотних, історичних, діалектологічних і етимологічних лексикографічних джерел.

Ці вчені по-різному оцінювали кількість елементів праслов'янської спадщини в лексиці слов'янських мов. Так, Ш. Ондруш у своєму аналітичному огляді “Праслов'янська основа лексичного складу словацької мови” наводить такі цифри щодо обсягу реєстру праслов'янського словника в оцінці кількох провідних славістів: 9 000 (Ф. Славський), 2 000 (Ф. Копечний), 20 000 (О. М. Трубачов) [21, 299–300]. Час уніс свої корективи в ці оцінки, причому в бік збільшення: реєстр розпочато під керівництвом Трубачова проекту “Етимологічний словник слов'янських мов: праслов'янський лексичний фонд” на сьогодні (опубліковано 38 випусків) уже перевищив зазначену величину. У фундаментальній праці українських славістів “Історична типологія слов'янських мов” із певними застереженнями зазначається, що “ступінь збереження праслов'янської лексики належить визнати найбільшим у словацькій мові, за якою йдуть чеська, українська, російська, польська” [5, 203–204].

Успадкована з праслов'янської і праїндоевропейської мови лексика, попри всю свою давнину, зберігає життєвість і життєздатність, становлячи потужну органічну складову сучасних слов'янських ідіомів. Незважаючи на часову віддаленість прамови слов'ян,

нема жодних підстав, щоб сприймати її словник як щось примітивне й одноманітне, стилістично й функціонально недиференційоване. Досвід праслов'янської реконструкції та етимології в їх сучасному стані дозволяє з усією впевненістю стверджувати, що це була багата і повноцінна, зокрема в емоційно-експресивному плані, лексико-семантична і лексико-дериваційна система, котра, як і її сучасні „нащадки”, мала розвинену синонімію, антонімію, полісемію, зокрема за рахунок образних, метафоричних і метонімічних лексико-семантичних варіантів. Так, уже тоді існували такі лексичні ланцюжки, як псл. **koxati* – **lubiti* – **milovati*, **činiti* – **robiti* – **dějati* – **dělati* – **tvoriti*, **xorniti* – **xovati* – **preťati* (сюди ж, частково, і **grebti*), **klasti* – **ložiti*, **biti* – **tepti*, **pravъ* – **preťmъ*, **levъ* – **krivъ*, **krasa* – **cvětъ*, **sporъ* – **bystrъ* – **xutъkъ* – **ryxlъ* тощо. Уже тоді, як можна гадати, діяла модель метафоричного позначення явищ із духовного світу за допомогою слів із матеріально-фізичним значенням (наприклад, для псл. **koza* реконструюється, поряд зі звичним для нас прямим зоологічним, також і метафоричне значення „міфічний зооморфний дух-покровитель засіяного поля”; пор. і такі рефлексії псл. **krasa* „краса, прикраса”, як евфемізми болг., макед., серб., хорв. „змія” і под.). Наголосимо на тому, що ці здобутки в галузі правовної лексичної реконструкції мають не лише вузько лінгвістичне, а й ширше, лінгвокультурне і культурно-історичне, значення. Як зазначав О. М. Трубачов, „зрозуміло, що лише через лексику, повнозначні слова прокладає лінгвістика дорогу до культури, її історії і реконструкції”, водночас наголошуючи на необхідності адекватності інтерпретації, її компаративної й історичної глибини [14, 8; 12, 63–65].

Отже, здобутки слов'янської компаративної лексикології знаходять своє підтвердження, розвиток та поглиблення не лише у фактологічних результатах новітніх розвідок, зокрема стосовно відновлюваних мовних відомостей. Істотним наслідком є тут також збагачення теоретико-методологічного апарату даної дисципліни – шляхом впровадження в нього типологічних та лінгвогеографічних методів, гніздового та когнітивно-лінгвістичного підходів, процедур семантичної реконструкції тощо [15; 2; 13; 20; 22].

Урахування й застосування славістами-компаративістами й етимологами теоретичних і методологічних напрацювань у когнітивній лінгвістиці та етнолінгвістиці є спрямованим на розкриття внутрішньої форми пралексем, що у свою чергу здатне пролити світло на ієрархічні смислові зв'язки, котрі складають підґрунтя відповідних стосунків похідності. А це дозволяє відновити ті відношення ототожнення (чи уподібнення) і розрізнення об'єктів та явищ дійсності, котрі встановлювало мовленнєве мислення носіїв прамови, членуючи її концептуальний простір і даючи смислове витлумачення його окремим складникам. Інший, ретроспективний (від порожденного до твірного) погляд на відношення смислової похідності дає можливість реконструювати цілісну семантичну структуру вихідної одиниці, у тому числі і її конотаційно-оцінні, імплікаційні й асоціативні смислові риси. Такий інтегральний підхід до прочитання історичних схем смислового розвитку пралексем дозволяє здійснити етнолінгвістичну реконструкцію, відтворюючи цілісні фрагменти зафіксованої у прамові картини світу (пор. у цьому стосунку реконструкцію термінології підсічно-вогняного землеробства в розвідках Т. О. Черниш та Л. В. Куркіної [17; 6]).

Іншою рисою, провідною для сучасних розвідок у галузі порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики й узагалі для компаративістики, є провідна роль типологічного аспекту. В. К. Журавльов особливо наголошував, що на нинішньому етапі розвитку компаративістики суто генетичний підхід поступається місцем комплексному генетико-типологічному підходові [4, 493]. Саме завдяки залученню типологічного критерію до лексико-семантичної реконструкції ця остання ввійшла до пріоритетних напрямів сучасної компаративістики. Саме з цією зміною в її теоретико-методологічному апараті пов'язується й перехід від реконструкції окремих смислових елементів прамови до реконструкції її цілісної семантичної системи: адже осмисленим може бути зіставлення й порівняння, об'єктом яких є не окремо і довільно обрані складники мови, а їхні системно організовані угруповання. Істотним завданням типологічного підходу є встановлення більш чи менш розповсюджених моделей смислового розвитку, які у свою

чергу використовуються для підвищення ефективності етимологізування шляхом контролю та верифікації вже висунутих етимологічних версій.

Нарешті, ще одним чинником, визначальним для славістичних студій у царині компаративної лексикології, стало запровадження в них гніздового підходу. Є всі підстави вважати, що заслуга цього доленосного для нашої науки кроку, пріоритет у розвитку теорії та практики гніздового методу належать українському мовознавству, а в ньому – одному з його видатних представників, акад. О. С. Мельничукові, який на конференції „Проблеми слов’янських етимологічних досліджень у зв’язку з загальною проблематикою сучасної етимології” (1966 р., Москва) першим у славістиці сформулював сутність, завдання і переваги даного підходу, а в подальшому розробляв відповідну проблематику в широкому індоєвропейському контексті [9; 8]. Перспективність застосування гніздового підходу в порівняльно-історичній лексикології та етимології знайшла вагоме підтвердження й розвиток у працях Ж. Ж. Варбот (перша публікація 1967 р.) та інших дослідників. Ідеї, як відомо, витають у повітрі, але все ж можна помітити, що О. М. Трубачов, свого часу відзначивши, як „не легенду”, збіг у часі публікації (той самий рік і навіть місяць – грудень 1974 р.) московського Етимологічного словника слов’янських мов і краківського Праслов’янського словника [14, 8], не згадав про те, що студії в галузі вивчення історико-етимологічних гнізд було започатковано майже одночасно в Києві (трохи раніше) і в Москві (на рік пізніше).

Вивчення генезису й еволюції слів у складі гнізда як певної системної єдності в усій повноті їхніх взаємозв’язків дозволяє дати уявлення про фрагмент історії мови як реальної системи, а етимологізування в контексті генетичних гнізд допомагає здійснити реконструкцію повніше й достовірніше. Як наголошував О. С. Мельничук, „<...> важливість обсягу зіставлюваного лексичного матеріалу для надійності етимологічних висновків робить дослідження, присвячені встановленню й характеристиці великих етимологічних гнізд, доцільнішими, ніж дослідження тематичних груп етимологічно не споріднених слів” [10, 265]. Крім того, такий підхід дає

можливість відновити відношення похідності між праформами і в цей спосіб здійснити цілісну реконструкцію дериваційного гнізда і, отже, відновити фрагмент лексико-словотворчої системи, водночас надавши йому лінгвокультурну та етнолінгвістичну інтерпретацію і характеристику. А дослідження етимологічних гнізд, пов'язаних генетично, відкриває, на думку О. С. Мельничука, перспективу розгляду лексичної системи прамови в цілому, ставлячи при цьому традиційні чи новостворені етимології в більш визначені рамки і тим самим додаючи їм точнішого характеру.

Вихідним завданням гніздового підходу є генеалогічна класифікація лексики у плані генетичної співвіднесеності з тим або іншим коренем (основою). Виконання цього завдання в повному обсязі є завданням прамовної лексикографії. Однак для словникового представлення гнізд неминуче притаманними є обмеження, про які згадує С. М. Толстая; зокрема, проста „каталогізація” значеннєвих варіантів залишає не з'ясованими мотиваційні стосунки між ними [13, 550]; В. В. Німчук також вважає, що етимологічним словникам ще й досі властивою є орієнтація на розкриття генези кореня, а не на розвиток семантики, звукової оболонки й формальної структури слова [11, 13]. Проте й тут є істотні зрушення: на зміну гніздовим угрупованням слів, згромаджених довкола реконструйованого кореня, приходять така структура словникової статті, яка поєднує гасло-пралексему та її безпосередні чи подальші континуанти. Тим не менш, розгляд одного чи принаймні декількох гніздових утворень, у тому числі реконструкція та опис їх цілісної семантичної будови, залишається предметом передовсім монографічних праць із властивим власне їм способом викладу та витлумачення матеріалу.

Гніздова класифікація лексики, тобто її розподіл між гніздами і всередині них, спирається на реальні, а не умовно відібрані критерії, оскільки словесні гнізда, як і будь-які інші генетичні структури, є природними мовними формаціями, і конструювання їхніх моделей не належить до тих різновидів лінгвістичної діяльності, наслідком котрих є створення штучних і суто умовних наукових побудов та об'єктів (водночас характеристика лінгвістичних об'єктів і побудов як штучних не обов'язково передбачає відсутність у них

істотного сенсу). З іншого боку, слід мати на увазі й те, що завдяки своєму вторинному характерові конструйоване гніздо не може не мати умовних рис, зокрема, внаслідок вибору фахівцем тих чи інших суттєвих для його дослідження аспектів, різної доступності та опрацьованості використовуваного ним фактичного матеріалу, більшої чи меншої доказовості його реконструкцій, нарешті, наукових уподобань, кваліфікації й компетенції самого дослідника.

Унікальність евристичних можливостей, що їх надає гніздовий підхід фахівцям із порівняльно-історичної лексикології, розкривається у протиставленні одиничності конститутивного для гнізда вихідного утворення, тобто кореневої морфеми, з одного боку, та завдання повного і послідовного врахування і висвітлення лексичної, лексико-дериваційної і лексико-семантичної реалізації цієї морфеми за сукупністю релевантних параметрів, з іншого. Конструюючи генетичне гніздо як єдинороздільну (тобто водночас цілісну й поділену на різні складники й аспекти) системну формацію, котра є належністю тих чи інших мовних ідіомів, від наймасштабніших до ідіолектів, і котра водночас існує понад часовою плинністю та змінністю ареалів і сфер цих останніх, – відтворюючи таке узагальнене і, з іншого боку, конкретне, глобально цілісне й водночас внутрішньо різноманітне системне угруповання мовних одиниць, дослідник-філолог отримує можливість побачити роботу творчого механізму мови як суверенного партнера людини у процесах інтелектуального засвоєння дійсності. Простежуючи життя давніх коренів у паростках і розгалуженнях похідних, відтворюючи їхню первісну багатозначність, застосовуючи необхідні для цього дослідницькі процедури та прийоми, ми розкриваємо й ту первісно задану перспективу сприйняття й осягнення дійсності, яка знаходить свій вияв в аналізованих утвореннях. Відновлюючи єдність гнізда, ми бачимо, у який спосіб одиниця залишається історично тотожною своєму першообразові, визначаючись ним і в свою чергу визначаючи свої подальші втілення. При цьому сенс вихідних для гнізда реконструйованих одиниць постає вже не як дифузний інваріант, що покриває, як множина об'єднання значеннєвих рис, семантичні рефлекси відповідної пралексеми чи пракореня, а як лек-

сико-семантична структура, що становить набір ієрархічно впорядкованих семем, поєднаних через властиву їм внутрішню форму стосунками смислової мотивації.

Подальшим кроком у розвитку гніздового підходу є вивчення одразу кількох гнізд із близькозначними коренями [16], що передбачає, серед іншого, і урахування співвідношень і взаємодії таких гнізд та їх конститuentів. Можна сказати, що угруповання подібних гнізд складають структуру, котру можна окреслити як різновид польової. Для таких гнізд характерним є ідентичне чи, принаймні, подібне функціонування коренів у ролі внутрішньої форми і, таким чином, широко розповсюджений паралелізм смислового розвитку і, як його наслідок, явище, яке ми окреслюємо як *еволюційну (діахронічну) полісемію*, та синонімія різно- (а також і одногніздових) похідних. Протиставлення цих останніх може набувати характеру додаткової міжїдіомної дистрибуції (тобто такої, коли в якомусь одному ідіомі провідним засобом вираження певного значення є лише одна із семантично еквівалентних одиниць, а в іншому ідіомі – інша), а відповідне місце в логіко-поняттєвій класифікації, проєктованій на конкретний мовний ідіом, виявляється в той чи інший спосіб заповненим. Альтернативою такому співвідношенню є спеціалізація і відтак диференціація спільного значення. Натомість взаємообмеження, взаємодоповнення і взаємоконкретизація, що мають місце у стосунках між гніздами із близькозначними етимонами, не виключаючи відношень конкретної значеннєвої еквівалентності, відбуваються в межах певних ширших, абстрактніших семантичних та логіко-поняттєвих категорій, зокрема шляхом диференційованого вираження цих останніх. І хоча подібна синонімія тут також є, міжгніздовий еволюційний паралелізм у розвитку вторинних формацій яскраво виявляється у формі ширшої аналогії, а не тотожності значень. Особливість такого міжгніздового паралелізму може полягати в тому, що поєднувані ним утворення належать як до різнокореневих, так і до однокореневих гнізд, виступаючи як у генетично не споріднених угрупованнях, так і в угрупованнях, співвідносних із різними кореневими морфологічними варіантами-осердями (мікро)гнізд у межах макрогніздових генетичних систем.

Література

1. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
2. Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) / Ж. Ж. Варбот // Славянское языкознание : XII Международный съезд славистов. Докл. рос. делегации. – М. : Наука, 1998. – С. 115–129.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.
4. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Х. Бирнбаум. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.
5. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1986. – 285 с.
6. Куркина Л. В. Культура подсечно-огневого земледелия в зеркале языка / Л. В. Куркина. – М. : Азбуковник, 2011. – 367 с.
7. Леков И. Единство и национально своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд / И. Леков. – София : БАН, 1955. – 107 с.
8. Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков / А. С. Мельничук // Этимология 1966. – М. : Наука, 1968. – С. 194–240.
9. Мельничук А. С. Об одном из перспективных видов этимологического исследования / А. С. Мельничук // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа : Тез. докл. – М., 1966. – С. 11–12.
10. Мельничук О. С. Проблеми порівняльно-історичного вивчення лексики слов'янських мов / О. С. Мельничук // Тези доп. 7-ї української славістичної конференції. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 263–265.
11. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 13.
12. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1973. – С. 34–101.
13. Толстая С. М. Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике / С. М. Толстая // Славянское языкознание.

- XIII Международный съезд славистов. Люблина, 2003. Докл. рос. делегации. – М. : РАН, 2003. – С. 550.
14. Трубачев О. Н. Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду / О. Н. Трубачев // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Докл. рос. делегации. – М. : Наука, 1998. – С. 3–34.
 15. Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу / Т. О. Черниш // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури. Зб. наук.праць. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 83–88.
 16. Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1998 – № 2–3. – С. 168–179.
 17. Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби в галузі підсічно-вогняного господарства / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 25–30;
 18. Черниш Т. О. Слов'янські *nomina loci*, умотивовані термічною семантикою / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 136–146.
 19. Boryś W. O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych / W. Boryś. – Warszawa : SOW, 1994. – S. 19-25.
 20. Jakubowicz M. Oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii / M. Jakubowicz // Acta Universitatis Vratislaviensis. – 2229. – Język a kultura. – T. XIV. – Wrocław, 2000. – S. 233–244.
 21. Ondruš S. Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe / S. Ondruš. – Studiae Academiae Sloveniae. – 1976. – S. 295–316.
 22. Wojtyła-Świerzowska M. Kognitywizm w etymologii / M. Wojtyła-Świerzowska // Rocznik Slawistyczny. – T. LI. – 1998. – S. 17–30.